

Türkçedeki uzun ünlülerin varlığı ve bunların nasıl ortaya çıktığı konusunda önemli araştırmalar yapan Türk ve yabancı Türkologlar'ın tarihî süreç içindeki görüş ve kuramlarını toplu olarak değerlendiren Talat Tekin, öne çıkan: Büzülme kuramı (Radloff, Vilh. Grönbech, Ligeti); vurgu kuramı (J. Németh); karşılama, giderme (telâfi) uzaması kuramı (Karl Menges); ikiz ünlü kuramı (Biyişev); hece doruğu kuramı (Şçerbak) gibi kuramları ve Karl Foy, N.N. Poppe, Martti Räsänen, Osman Nedim Tuna vb. Türkologların uzun ünlü konusundaki görüşlerini belirli başlıklar altında bir araya toplar; sonra da kendi fikrini ifade eder. (Tekin: 1975).

2. Özbek Türkçesinin, Türk dili içindeki yerini belirlemede farklı ama birbirinden uzak olmayan çeşitli görüşler mevcuttur. Özbek edebî dilinin, devirlere ayrılması konusunda, N. A. Baskakov, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. M. Şerbak, A. Usmanov gibi Türkologların tasniflerini değerlendiren G. Abdurrahmanov vd., Özbek edebî dilinin tarihini: **I. E** **E T D** (VII. asra kadar olan devir), **II. E T D** (VII. asırdan X. asra kadar olan devir), **III. O t A a E D** (XI-XIV. asırlar), **IV. E E D** (XIV-XVII. asırlar), **V. Y E D** (XVII-XX. asır başları), **VI. B D E D** (XX. asrın 30. yılları) şeklinde altı devre ayırır (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008: 28-30).

Yukarıdaki tasnifin son devrinde yer alan Bugünkü Özbek edebî dili XX. asrın başlarında şekillenmeye başlar. Abdurauuf Fıtrat, Abdulla Avlâniy, Aşuralı Zâhiriy ve diğer âlimler Özbek edebî dilinin nazarî esaslarını yaratır, çeşitli sözlükler hazırlarlar. Özbek edebî dilinin kaidelerini belirlemede A. Fıtrat, A. Qâdiriy, Â. Usmân, A. Çolpân, U. Nasir gibi şahsiyetlerin eserlerinin dil hususiyetleri de dikkate alınır. XIX. asrın ikinci yarısında yazılan Muhammad Karimhoca'nın "Türkçe Kaideleri", İshâkhân İbrat'ın "Luğat"i, V. Nalivkin, N. Ostroumov ve diğer âlimlerin Sart (Özbekçe, Türkçe) dili esasında yazdığı ders kitapları, XX. asrın 20. yıllarında yazılan A. Fıtrat'ın "Sarf" ve "Nahv" eserleri ve A. Zâhiriy, Ş. Rahimiy, Q. Ramazan, Ş. Zunnun, Elbeklerin Özbek dili hakkındaki risale ve makaleleri, XIX-XX. asır matbuat dili, edebî dilinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olur. XX. asrın 30. yıllarında bugünkü Özbek edebî dilinin kaideleri şekillenip, bir dizi ders kitabı, sözlük, imla kılavuzu ve makaleler neşredilerek okullarda okutulmaya başlanır (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008: 39).

3. XX. asrın 30. yıllarında şekillenmeye başlayan bugünkü Özbek Türkçesini oluşturan diyalekt ve şiveler, etnolojik noktadan **Ka D**, **Kı a** ve **Oğ D** olmak üzere üç büyük lehçede birleştirilir. Özbek edebî dilinin teşekkülünde bu üç lehçe çatısı altında yer alan şivelerinin iştirak

Özbek Türkçesindeki O (Ä) Ünlüsü Üzerine

etmesi tabii bir hâl olmakla birlikte, bunlardan hangisinin edebî dile daha çok temel teşkil ettiği hususunda dilciler arasında görüş birliği yoktur. Kaynakların genelinde bugünkü Özbek edebî dilinin dayandığı diyalekt olarak Karluk lehçesi, özellikle bu lehçenin Taşkent-Fergana şivelerinin iştirak ettiği gösterilmektedir. Ancak bazı dilciler (X. Daniyarov, B. Toyçibayev) edebî dilin dayandığı diyalekt meselesine farklı bir görüşle yaklaşarak, bugünkü edebî dilin şekillenmesinde Kıpçak lehçelerine mensup şivelerin de aktif olarak katıldığını belirtirler (H. Camalhanov 2005: 39).

Bugünkü Özbek edebî dilinin imla ve telaffuz kaidelerini, bunun yanı sıra, fonetik sistemini, gramatik dizilişini ve leksik terkiibini kurallara bağlamada, esas itibarıyla, Taşkent-Fergana şiveleri temel alınsa da, bazı hâllerde bu şivelerin materyalleri edebî dil kaidelerine uygun gelmez (Toyçibayev, Hasanov 2004: 22).

4. Özbek Türkçesinin dayandığı bu üç ana lehçeye dahil olan belli başlı diyalekt ve şivelerle, bu lehçelerde bulunan ünlülerin durumu ile ilgili genel görüş şu şekildedir:

Kar : Bu lehçe *F* (Namangan, Andican-Şahrihan, Oş-Özgan, Margılan-Kokan diyalektlerini içine alır), *Taş* (Taşkent ve Cizzah diyalektleri) ve *Karşı* (Karşı, Semerkant, Buhara diyalektleri) olmak üzere üç grubu kapsar (Toyçibayev, Hasanov 2004: 44).

Kı : Kıpçak lehçelerinin hepsinde de 9 ünlü bulunmaktadır. Bu bakımdan Kıpçak lehçesi Kıpçak grubundaki (Kazak, Karakalpak, Kırgız gibi) diğer Türk lehçeleri ile aynılık arz eder.

Kıpçak lehçesindeki 9 ünlü, onun Eski Türkçe ve eski Özbekçenin tedricen devamı olduğuna da delalet eder. Çünkü Eski Türkçe ve eski Özbekçede de 9 ünlü vardır. Bu ünlüler: i, ı, e, a, ä, ö, o, u, ü (Toyçibayev, Hasanov 2004: 66).

Oğuz : Güney Harezmi'nin Ürgenç, Hazarasp, Hanka, Hive, Bağat, Şavat, Koşköpir ilçelerinde, Türkmenistan'ın Taşovuz vilayetinin bir kısmında, Türkistan'ın Karnak, Sayram, Karabulak, İbata köy ahalisi Oğuz lehçesinde konuşmaktadır.

Ürgenç – Hive grup şivelerinde ünlü sesler ondur: i, ı ve kısa ı, u, ü, o, ö, e, ä, a. Türkistan hududundaki Oğuz lehçesinde, yani Kuzey Özbek şivelerinde ünlü sayısı 9'dur. Bu şivelerde kısa *ı* fonem olarak mevcut değildir.

Oğuz lehçesinde birincil uzun ünlüler mevcuttur. Bu hususiyet onları Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinden ayırır. Aynı zamanda Özbek edebî

dilinden de bu yönden ayrılır. Çimkent vilayetine yayılan Oğuz lehçelerinde de birincil uzun ünlüler mevcuttur. Bu hudut lehçesinde 9 kısa ünlüye yine bu kadar uzun ünlü eklenerek, ünlü fonemaların sayısı 18'e ulaşmaktadır (a-a:, ä-ä:, i-i:, e-e:, ı-ı:, u-u:, ü-ü:, o-o:, ö-ö:).

Harezm Oğuz lehçesinde kısa ve uzun ünlülerin sayısı 17'dir. Bu grup Oğuz şivelerinde esasen isim kategorisindeki kelimelerde görülür, fiil türündeki kelimelerde dağılımı çok sınırlıdır. Hatta uzunluğa sahip olan isimden fiil türetildiğinde de ünlülerin uzunluğu zayıflar ve sıradan uzunluktaki ünlüye denk hâl alır: $a^t - a:t$, $t^o - t$: gibi (Toyçibayev, Hasanov 2004: 100-101).

Gazi Âlim Yunusov 1936 yılında neşredilen tasnifinde Özbek lehçelerini: 1. Özbek-Kıpçak lehçesi, 2. Türk-Barlas lehçesi, 3. Hive-Ürgenç veya Oğuz lehçesi olmak üzere üç gruba ayırır. Özbek-Kıpçak lehçesine, Ahangaran, Mirzaçöl, Semerkant, Zarafşan, Buhara, Fergana vadisi, Kaşkaderya, Surhanderya ve diğer hudutlarda yaşayan -^lş şivelerinin hepsini dahil eder.

E.D.Polivanov, Kıpçak lehçesine Orta ve Kuzey Harezm; Kazak-Nayman, Fergana Karakalpakları; Kurama şiveleri; Kuzey Özbek şiveleri; Türkistandaki Sozak, Çalakkorgan Kıpçak şiveleri; Orta Özbek: Kırık şiveleri ve Afganistandaki Kıpçak Özbekleri şivelerini dahil eder.

A.K. Baravkov biri 1940'ta diğeri de 1953'te olmak üzere iki tasnif neşreder. Baravkov, fonetik bakımdan Özbek halk şivelerini o-laşan şiveler, a-laşan şiveler olarak 2 gruba ayırır. o-laşan şiveler Taşkent, Semerkant, Buhara, Kattakorgan, Andican, Kokan, Margılan, Karşı, Cizzah, a-laşan Çimkent, Sayram, Cambul, Marki ve Güney Kazakistan'ın bazı Özbek şiveleri (Toyçibayev, Hasanov 2004: 33-36).

5. Konumuz olan ^o (å)¹ harfinin karşılaştığı ses, Özbek Türkçesindeki ünlü seslerin imlası ve telaffuzu verilirken: ^o 'ya yakın bir a 'yı karşılar, Türkçe kelimelerin ilk hecesinde ve alıntı kelimelerin uzun hecelerinde görülür, Özbekçeye has bir ünlüdür (Öztürk 2007: 295); arka damak, geniş ünlü (Toğayev vd. 2004: 32); alt geniş, arka damak, güçsüz yuvarlak ünlü, bu fonem sözcüklerin her hecesinde görülür (H. Camalhanov 2005: 56); dil arkası, yuvarlak, geniş ünlü; , , , ünsüzleri ile geldiğinde ön sıradan ünlü şeklinde ince, , ğ, ünsüzleri ile geldiğinde ise arka sıradan

¹ Özbek Türkçesinin bugünkü imlasında ^o , t^o , ^{oo} gibi alınma kelimelerdeki /o/ ünlü fonemi de, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, /o/ ile yazılır (Toğayev vd. 2004: 32).

Özbek Türkçesindeki O (Å) Ünlüsü Üzerine

ünlü şeklinde kalın telaffuz edilir (Asqarova, vd. 2006: 10) şeklinde tarif edilir.

.6. “Özbek Dilinin Tarihî Gramatikasi” adlı çalışmada, Özbek dilinde arka damak açık geniş /ā/ ünlüsünün ortaya çıkışının uzak zamanlara dayandığını, Eski Türkçe döneminde /ā/ ünlüsünün müstakil ses olarak mevcut olmadığını, ancak bu sesin ortaya çıkması için bazı Türkçe sözcüklerde zemin olduğu belirtilir. Sonra da bu sesin ortaya çıkışıyla ilgili dört sebep gösterilir. Bunlardan birincisi, Türkçe sözcüklerin başında çift elif veya medli elif ile gösterilen uzun etimolojik ā sesi ve çukur dil arkası , ğ ve spirant (sızmalı) () ünsüzleri yanındaki etimolojik a sesi arka damak, açık geniş o /ā/ ünlüsünün ortaya çıkmasına sebep olan fonetik hadisedir. İkincisi, Fars-Tacik dilinden alınan , a , gibi sözcüklerin Türk dilinin leksik katmanına girmesi de açık geniş /ā/ sesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Üçüncüsü, Arap dilinden , gibi birçok söz Türkçe sözler terkibine girdi, bu sözleri telaffuz etme karışıklığı ortaya çıktı. Aynı şekilde, Arap dilinden , a , , a gibi sözler de alındı. Tıpkı bunlara benzer, Türkçe a a , a a , a i , a t gibi sözler arasında anlam farklandırma zarureti de ortaya çıktı. Bu zaruret de açık geniş /ā/ sesinin ortaya çıkışına zemin yarattı. Dördüncüsü olarak da, nazım ile yazılan eski el yazması kaynaklarda aruz vezni talebine bağlı sözcüklerde uzunluk ortaya çıkması da /a:/ ünlüsünün yerleşip sabitleşmesine sebep oldu.

Türkî diller devrinde kullanılan: a : ş , a : , a : , a : tı gibi sözcüklerin bünyesindeki etimolojik a: ünlüsü de çukur dil arkası , ğ ve spirant () ünsüzleri yanında gelen etimolojik a sesi a , a a , a a , a / ğa , a ğı , a i > a ğı gibi sözcüklerde, aynı şekilde a t a , t a a , t a a , a . a gibi sözcüklerin son hecesindeki etimolojik a: sesi analogi kanununa uygun, arka damak açık geniş /a:/ ünlüsüne geçmiştir.

Analogi kanununa göre, a t , t a t , a , a , a t a gibi sözlerin bünyesinde de arka sıra geniş a sesi vasıtasıyla arka sıra dudaklanmayan açık geniş /a:/ sesi ortaya çıktı. Böylece, Özbek edebî dilindeki Türkçe ile Arap ve Fars dillerinden alınan sözcüklerde anlam farklandırma derecesine ulaştı (Abdurrahmanov, Şükürov, Mahmudov 2008: 41-43).

§ 7. Özbek Türkçesinde bünyesinde (â) bulunan, genel anlamda Türkçe kökenli, tek heceli kelimelerden veya çok heceli olup ilk hecesinde (â) bulunan kelimelerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: _____ 'aç' "aç", _____ - 'aç-' "açmak", _____ - 'âçi -' "acıkmak", _____ 'âdim' "adım", _____ - 'âğ-' "ağmak, yana yatmak, kaykılmak", _____ a 'âğa' "ağabey", _____ - 'âğri-'

Hüseyin YILDIRIM

“ağrımak”, ^o _o 'âgîl' “ağıl”, ^o _o 'âgriq' “ağrı”, ^o _o 'âgiz' “ağız”, ^o _o 'âgu' “zehir”, _o 'â' “ak, beyaz”, _o - 'â

Özbek Türkçesindeki *O* (Â) Ünlüsü Üzerine

aa - “taşmak; aşmak; düşmek”, *o* *aa* 'âğa' ↔ Trk. *aa a* “ağabey”, *o* *aa* - 'âgri-' ↔ Trk. *aa a* - “ağrımak”, *o* *aa* 'âgu' ↔ Trk. *aa* “zehir”, *o* *aa* 'â' ↔ Trk. *aa* “ak, beyaz”, *o* *aa* 'âv' ↔ Trk. *aa* “av”, *o* *aa* 'âz' ↔ Trk. *aa* “az”, *o* *aa* 'bâbâ' ↔ Trk. *aa a* “dede”, *o* *aa* 'bâ' ↔ Trk. *aa a* “çocuk”, *o* *aa* 'bâg' ↔ Trk. “bağ, ip”, *o* *aa* 'bâlta' ↔ Trk. *aa* “balta”, *o* *aa* 'bâr' ↔ Trk. *aa* “var; bütün”, *o* *aa* - 'bâr-' ↔ Trk. *aa* - “varmak, gitmek”, *o* *aa* 'bây' ↔ Trk. *aa* “zengin”, *o* *aa* 'çâg' ↔ Trk. *aa g* “çağ, zaman”, *o* *aa* ↔ Trk. *aa* “(Çinceden) çay”, *o* *aa* 'âl' ↔ Trk. *aa* - “kalmak”, *o* *aa* - 'ân-' ↔ Trk. *aa* - “kanmak, tatmin olmak”, *o* *aa* 'âp' “çuval” ↔ Trk. *aa* “kap”, *o* *aa* ↔ Trk. *aa* - “karmak, karıştırmak”, *o* *aa* - 'ârîş-' ↔ Trk. *aa is* - “karışmak”, *o* *aa* 'âra' ↔ Trk. *aa* ↔ ST. *aa* “kara, siyah”, *o* *aa* 'âvun' ↔ Trk. *aa l* “kavun”, *o* *aa* 'sâl' ↔ Trk. *aa* “sal”, *o* *aa* 'sân' ↔ Trk. *aa* “sayı”, *o* *aa* 'sâvçi' ↔ Trk. *aa l* “dünürcü”, *o* *aa* 'tâg' ↔ Trk. *aa g* “dağ”, *o* *aa* 'tâga' ↔ Trk. *aa l* ↔ St. *aa* “dayı”, *o* *aa* 'tâm' “1. dam, çatı, 2. tam (Ar. tâmm)” ↔ Trk. taam “ev; oda”, *o* *aa* 'târ' ↔ Trk. *aa* “dar”, *o* *aa* 'tâş' ↔ Trk. *aa s* “taş”, *o* *aa* - 'tây-' ↔ Trk. *aa* - “kaymak”, *o* *aa* 'yâg' ↔ Trk. *aa g* “yağ”, *o* *aa* 'yâş' ↔ Trk. *aa s* “yaş”, *o* *aa* 'yâz' “yaz” ↔ Trk. *aa* “ilkbahar”.

§ 9. Aynı paralellik Saha Türkçesinde de görülür. Yani, Özbek Türkçesinde kelimelerin ilk hecesindeki *o* (â)'lar Saha Türkçesinde genellikle uzun (ikiz) *a* biçimindedir: *o* *aa* 'âç' ↔ ST. *aa* “aç”, *o* *aa* 'âl' ↔ ST. *aa* - “almak”, *o* *aa* 'âş' “1. aş, 2. pilav” ↔ ST. *aa* “aş, yemek”, *o* *aa* ↔ ST. *aa* - “aşmak, geçmek”, *o* *aa* 'ât' “1. ad, isim; 2. at” ↔ ST. *aa t* “ad, isim”, *o* *aa* - 'bâgla-' ↔ ST. *aa* - “bağlamak”, *o* *aa* 'bâr' ↔ ST. *aa* “var”, *o* *aa* 'bây' ↔ ST. *aa* “zengin”, *o* *aa* 'ân' ↔ ST. *aa* “kan”, *o* *aa* 'qâr' ↔ ST. *aa* “kar”, *o* *aa* 'âz' ↔ ST. *aa* “kaz”, *o* *aa* 'sâl' ↔ ST. *aa* “sal”, *o* *aa* 'tâş' ↔ ST. *aa s* “taş”.

Üstte 8-9-10. bölümlerde geçen örneklerden bazılarını taplo hâlinde verirsek, Özbek Türkçesindeki *o* (â) = Türkmen Türkçesinde uzun *a* = Saha Türkçesinde uzun (ikiz) *a* şeklinde paralel olduğu net biçimde görülür:

Özbek Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Saha Türkçesi	Türkiye Türkçesi
och 'âç'	aaç (âç)	aas	aç, açlık
oq 'âk'	aak (âk)		ak, beyaz
ol 'âl'	aal	aalay	al, kırmızı
ora 'âra'	aara	aara	ara, mesafe
ort 'ârt'	aart	aart (dağ belii; geçit)	ard, arka

Hüseyin YILDIRIM

osh- 'aş-'	aaş-	aas-	aş-, geçmek
ot 'ât'	aat	aat	ad
bog' 'bâğ'	baağ	bıa	bağ, ip
bor 'bâr'	baar	baar	var
boy 'bây'	baay	baay	bay, zengin
qol- 'qâl-'	gaal-	xaal-	kal-, geride kal-
qon 'qân'	gaan	xaan	kan
qor 'qâr'	gaar	xaar	kar
qosh 'qâş'	gaaş	xaas	kaş
qoz 'qâz'	gaaz	xaas	kaz
poy 'pây'	paay	paay	pay
sol 'sâl'	saal	aal	sal
soch 'sâç'	saaç		saç
tog' 'tâğ'	daag	(tıa)	
tog'a 'tâğa'	daayı	taay	dayı
tor 'târ'	daar	taar	dar
tot 'tât'	daat		tat, lezzet
tosh 'tâş'	daaş	taas	taş
taloq 'talâq'	daalak	taal	dalak
yosh 'yâş'	yaaş	saas	yaş, yıl
yoy 'yây'	yaay	saa	yay
yoz 'yâz'	yaaz	saas	ilkbahar, yaz
yiroq 'yirâq'	iraak	iraax	irak, uzak

§ 10. Yukarıdaki verilen ve bünyesinde^o (â) ünlüsü bulunan (bk. § 7. bölüm) kelimelerin aksine Özbek Türkçesinde bünyesinde /a/ ünlüsü bulunan bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz: a___ - 'açin-' "acımak, merhamet etmek", a'a - 'alda-' "aldatmak", a___a 'arpa' "arpa", a___ 'ayi' "ayı", a___ - 'ayir-' "ayırarak", a___ 'ayrı' "ayrı; başka", a___t-'ayt-' "söylemek", a___ - 'ba ir-' "bağırarak", a'___ 'balçi' "balçık", a'___ 'bali' "balık", a___a 'barça' "bütün, hep", a___ 'bari' "hepsi, bütün", a___ 'bayrâ' "bayrak", a'□a 'bu a' "boğa", a___

Özbek Türkçesindeki O (Å) Ünlüsü Üzerine

methetmek”, o o - 'sa la-' “şaklamak”, o o - 'sal in' “serin”, o o - 'sana-' “saymak, hesaplamak”, o o - 'sayla-' “seçmek”, o o - 'sayra-' “ötmek, şakımak”, o o - 'sançi' “sancı”, o o - 'sari' “sarı”, o o - 'ta' “takmak”, o o - 'tamğa' “damğa”, o o - 'tarâ-' “taramak”, o o - 'tari' “dari”, o o - 'taş' “dış”, o o - 'taş i' “dış”, o o - 'taş ari' “dışarı”, o o - 'taşla-' “atmak, bırakmak”, o o - 'yaxşi' “iyi; güzel”, o o - 'ya in' “yakın”, o o - 'yalañ' “1. boş, 2. çıplak”, o o - 'yarim' “yarım”, o o - 'yasa' “yapmak; imal etmek”, o o - 'yassi' “yassı”, o o - 'yaşin' “yıldırım”, o o - 'yala-' “yalamak”.

§ 11. Üst bölümde verilen Özbek Türkçesindeki örneklerin bazılarını Türkmen Türkçesindeki durumları ile karşılaştırdığımızda kelimelerdeki ünlünün her iki lehçede de paralel olarak o biçiminde olduğu tespit edilmektedir: o o 'arpa' ↔ Trk. o o “arpa”, o o

'barmoq' "parmak", $\frac{o}{o}$ 'borân' "boran, fırtına", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'bulâ' "bulak, çeşme", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'çayân' ↔ Trk. $\frac{\sigma\sigma}{\sigma\sigma}$ "akrep, çıyan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'çip ân' "çıban", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'çolâ' "çolak; topal", $\frac{\sigma\sigma}{\sigma\sigma}$ 'alpâ' "kalpak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'anât' "kanat", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âplân' "kaplan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âp a' "kapak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ârânği' "karanlık", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âzân' "kazan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ulân' "katır", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ulâç' "kulaç", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ulâ' ↔ ST. $\frac{\sigma}{\sigma}$ "kulak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'uyân' "tavşan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'xâ ân' "hağan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ilân' "yılan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'maşâ' "başak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'oçâ' "ocak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ormân' "orman", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'sâğlâm' "sağlam", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'sâ âl' "sakal", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'sâmân' "saman", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'siç ân' "fare, sıçan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tâvân' "taban", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tâvâ' "tabak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tâmâ' "damak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tuprâ' "toprak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tuyâ' "hayvan tırnağı", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tuzâ' "tuzak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ulâ' "oğlak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'uvâ' "ufak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'uzâq' "uzak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yâlgân' "yalan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yâmân' "kötü, fena", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yaprâ' "yaprak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yoğân' "kalın, yoğun", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yu âri' "yukarı", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yayâv' ↔ ST. $\frac{\sigma}{\sigma}$ "yaya", $\frac{\sigma}{\sigma}$ "çıplak ($\frac{\sigma}{\sigma}$: 1. boş, 2. çıplak)".

Bazı fiillerin de ikinci hecelerinde o (â) ünlüsü bulunur: $\frac{o}{o}$ - 'âzân' "kazanmak, elde etmek", $\frac{o}{o}$ - 'opâr' "koparmak, sökmek", $\frac{o}{o}$ - 'inân' "inanmak", $\frac{o}{o}$ - 'işân' "güvenmek", $\frac{o}{o}$ - 'uygân' "uyanmak".

b. İkinci hecesinde o (â) ünlüsü bulunan örneklerden bazıları yapım ekleriyle türemiş örneklerdir ve ekin kendi bünyesinde o (â) ünlüsü bulunur. Mesela, fiilden isim yapma eki [oq] ile türemiş örneklerde bu ünlü ikinci ve sonraki hecelerde görülür: $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ba irâ' "yaygaracı, şatamaçı ($\frac{\sigma}{\sigma}$ - "bağirmek)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âçâ' "kaçak (qoch-: kaçmak)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'uçâ' "kucak ($\frac{\sigma}{\sigma}$ -: kucaklamak)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ "neşeli, kıvançlı ($\frac{\sigma}{\sigma}$ -: sevinmek, kıvanmak)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'orâ' "orak, tırpan ($\frac{\sigma}{\sigma}$ -: biçmek)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'otrâ' "yerleşik", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'piçâ' "bıçak", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yâtâ' "yatak".

Aynı şekilde şu tür örneklerde de o'nun ekin kendi bünyesinde var olduğu görülür: $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âp ân' "kapan", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'irân' "kırgın, kırık"; $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'olarâ' "olarak"; $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'munçâq' "boncuk, kolye"; $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'oyinçâ' "oyuncak"; $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'tegirmân' "değirmen", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'uriş â' "kavgacı ($\frac{\sigma}{\sigma}$ -: vuruşmak, kavga etmek, dövüşmek)".

c. İkinci hecesinde o (â) ünlüsü bulunan örneklerden bazıları ise ses olayları neticesinde ortaya çıkar. Mesela, sonu [a] ünlüsü ile biten fiillerden sonra, fiilden isim yapma eki [q] geldiğinde [a] ünlüsü [o (â)]'ya döner. Bu örneklerdeki (â)'nın ikincil (ikincil uzunluk) bir (â) olduğu belirtilebilir.: $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âqsâq' "aksak ($\frac{\sigma}{\sigma}$ - "aksamak, topallamak)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'boyâ' "boya ($\frac{\sigma}{\sigma}$ - boyamak)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'butâk' "budak, dal ($\frac{\sigma}{\sigma}$ -: budamak)", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âbâ' "1. kabak, 2. göz kapağı", $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'aynâ' "kaynar, çok sıcak,

Özbek Türkçesindeki O (Å) Ünlüsü Üzerine

kaynamış (σ σ -: kaynamak)”, $\frac{O}{O}$ 'sorâ ' “soru ($\frac{O}{O}$ σ -: sormak)”, $\frac{t}{t}$ 'tarâ ' “tarak ($\frac{t}{t}$ σ -: taramak)”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'sanâ ' “sayı (σ σ -: saymak, hesaplamak)”, $\frac{t}{t}$ 'tayâ ' “dayak' sopa”, $\frac{t}{t}$ 'titrâ ' “titrek ($\frac{t}{t}$ σ -: titremek)”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yumalâ ' “yuvarlak ($\frac{\sigma}{\sigma}$ σ -: yuvarlamak)”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yumşâ ' “yumuşak ($\frac{\sigma}{\sigma}$ σ -: yumuşamak)”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yamâ ' “yama (σ σ -: yamamak)”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yiglâ ' “sürekli ağlayan, sulu göz ($\frac{\sigma}{\sigma}$ σ -: ağlamak)”.

Aynı şekilde, ana fonksiyon olarak fiillerin hareket ismini ifade eden, bazen de kalıcı isimler türeten [v] eki σ ünlüsü ile biten fiillere geldiğinde de [a] > [o]’ya döner. $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'undâv' “1. haykırış, 2. ünlem ($\frac{\sigma}{\sigma}$ σ -: seslenmek, çağırma)”, $\frac{t}{t}$ 'tolâv' “ödeme ($\frac{t}{t}$ σ -: ödemek)”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yaylâv' “otlak, yayla”.

§ 14. Türkçe kökenli kelimelerde mevcut olan $\frac{O}{O}$ ünlüsü alınma kelimelerde de görülür. Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun σ ’lar (ā) Özbek Türkçesinde ($\frac{\sigma}{\sigma}$) şeklindedir: $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'â şâm' $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'alâmat' “(Ar. alâmet) alâmet”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'âvlâd' “(Ar. evlâd) evlat”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ârtâf' “(Ar. e râf) etraf”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'axloq' “(Ar. a lā) ahlak”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'bâğ' “bağ, bahçe”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'baqqâl' “(Ar. ba āl) bakkal”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'baxâ' “(Far. bahā) baha”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'bahâr' “(Far. bahār) bahar”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'bahâna' “(Far. bahāne) bahane”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'bâzâr' “(Far. bāzār) pazar”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'çopân' “(Far. çübān, şübān) çoban”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'çâdir' “(Far. çâder) çadır”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'çinâr' “(Far. çenār) çınar”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'duâ' “(Ar. du ā) dua”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'fâyda' “(Ar. fā ide) fayda”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'fâiz' “(Ar. fā iz) 1. yüzde, 2. fâiz”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ğâvğâ' “(Far. ğavğā) kavga”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'xatâ' “(Ar. a ā) hata”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'xâla' “(Ar. āle) teyze”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'xâm' “(Far. ām) ham, çiğ”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'xulâsa' “(Ar. ulā a) hülâsa, özet”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'hâyran, “(Ar. ayrân) hayran, şaşkın”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'hammâm' “(Ar. ammām) hamam”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'harâm' “(Ar. arām) haram”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'hattâ' “(Ar. attā) hatta, üstelik”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'hayvân' “(Ar. ayvān) hayvan”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'hayât' “(Ar. ayāt) hayat”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'hâzir' “(Ar. āzir) şimdi, hazır”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'insân' “(Ar. insān) insan”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'arâr' “(Ar. arār) karar”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'maâş' “(Ar. ma āş) maaş”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'mâl' “(Ar. māl) mal”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'ma âm' “(Ar. ma ām) makam, statü”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'mi dâr' “(Ar. mi dār) miktar, sayı”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'namâz' “(Far. namāz) namaz”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'sarây' “(Far. serāy) saray”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'şaytân' “(Ar. şey ān) şeytan”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'şaffâf' “(Ar. şeffāf) şeffaf”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'şimâl' “(Ar. şimāl) kuzey”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'şâir' “(Ar. şā ir) şair”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'şâm' “akşam”, $\frac{t}{t}$ 'timsâx' “(Ar. timsā) timsah”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'unvân' “(Ar. unvān) unvan”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'zamân' “(Ar. zamān) zaman”, $\frac{\sigma}{\sigma}$ 'yâd' “(Far. yād) yâd, anma”.

§ 15. Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun σ ’ların (ā) Türkmen Türkçesinde, bazı örneklerde kısalmış olsa da (Trk. σ σ - Far. ā “dünya, cihan”), çoğunlukla uzun ünlülü olarak devam ettiği görülür:

$\overset{o}{\underline{a}}$ 'âdam' ↔ Trk. $\underline{aa} \underline{a}$ "(Ar. âdem) adam", $\overset{o}{\underline{a}} \underline{t}$ 'âdat' ↔ Trk. $\underline{aa} \underline{a} \underline{t}$ "(Ar. âdet) âdet, gelenek", \underline{a} 'âxir' ↔ Trk. $\underline{aa} \underline{l}$ "(Ar. ā ir) ahir, son", \underline{a} 'âlim' ↔ Trk. $\underline{aa} \underline{l}$ "(ālim) âlim, bilgin", $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ 'adabiyât' ↔ Trk. $\underline{aa} \underline{t}$ "(Ar. edebiyât) edebiyat", \underline{a} 'cavâb' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. cevâb) cevap", \underline{a} 'cahil' ↔ Trk. $\underline{aa} \underline{u}$ "(Ar. câhil) delikanlı; cahil", \underline{a} 'devâr' ↔ Trk. \underline{aa} "(Far. dīvār) duvar", \underline{a} 'dokân' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. dukkân) dükkân", \underline{a} 'hisâb' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. isâb) hesap", \underline{a} 'havâ' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. hevâ) hava", \underline{a} 'kitâb' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. kitâb) kitap", \underline{a} 'pâra' "rüşvet" ↔ Trk. \underline{aa} "(Far. pâre) para", $\underline{a} \underline{t}$ 'sâat' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. sâ) saat", \underline{a} 'şâh' ↔ Trk. \underline{aa} "(Far. şâh) şah, padişah", \underline{a} 'tâza' "(Far. tâze) temiz" ↔ Trk. \underline{aa} "yeni", \underline{a} 'vicdân' ↔ Trk. \underline{l} "(Ar. vicdân) vicdan, insaf".

§ 16. Yukarıda gösterildiği üzere, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun \underline{a} 'lar Özbek Türkçesinde o (â) şeklinde iken, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki kısa \underline{a} 'ların ise Özbek Türkçesinde aynen \underline{a} şeklinde devam ettiği görülür: $\underline{a} \underline{t}$ 'baxt' "(Far. ba t) baht", \underline{a} 'far' "(Ar. far) fark", \underline{a} 'ğam' "(Ar. ğamm) gam, acı, dert", \underline{a} 'ğarb' "(Ar. ğarb) batı", $\underline{a} \underline{a}$ 'xabar' "(Ar. aber) haber", $\underline{a} \underline{a}$ 'hafta' "(Far. hefte) hafta", \underline{a} 'xal' "(Ar. al) halk", \underline{a} 'harb' "(Ar. arp) harp, savaş", $\underline{a} \underline{t}$ 'xat' "(Ar. a) hat, yazı", \underline{a} 'ahr' "öfke", \underline{a} 'alb' "(Ar. alb) kalp, yürek", $\underline{a} \underline{a}$ 'al'a' "(Ar. al a) kale", $\underline{a} \underline{a}$ 'alam' "(Ar. alem) kalem", $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ 'rahmat' "(Ar. ra met) rahmet; teşekkür", $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ 'san'at' "(Ar. an at) sanat", \underline{a} 'sandi' "(Ar. andū) sandık", $\underline{a} \underline{a}$ 'şafa' "(Ar. şefa) şafak", \underline{a} 'şar' "(Ar. şar) doğu, şark", $\underline{a} \underline{t}$ 'taxt' "(Far. ta t) taht", $\underline{a} \underline{a}$ 'taxta' "(Far. ta te) tahta", $\underline{a} \underline{a}$ 'vatan' "(Ar. va an) vatan", $\underline{a} \underline{a}$ 'zarar' "(Ar. zarar) zarar".

§ 17. Özbek Türkçesinde olduğu gibi, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki kısa \underline{a} 'lar Türkmen Türkçesinde de çoğunlukla aynen korunmuştur: \underline{a} 'asr' ↔ Trk. $\underline{a} \underline{l}$ "(Ar. a r) asır", $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ 'ğaflet' ↔ Trk. $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ "(Ar. ğaflet) gaflet; bilgisizlik", $\underline{a} \underline{a}$ 'hal a' ↔ Trk. $\underline{a} \underline{a}$ "(Ar. al a) halka", \underline{a} 'harf' ↔ Trk. \underline{a} "(Ar. arf) harf", $\underline{a} \underline{a}$ 'ma sad' ↔ Trk. $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ "(Ar. ma ad) amaç, maksat", $\underline{a} \underline{a}$ 'parça' ↔ Trk. $\underline{a} \underline{a}$ "(Far. pārçe) parça", $\underline{a} \underline{t}$ 'va t' ↔ Trk. \underline{aa} "(Ar. va t) vakit".

§ 18. "Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikası" adlı eserde gramerle ilgili farklı konularda örnek olarak kullanılan ve değişik sayfalardan aldığımız, şu örneklerle bakarsak: $\underline{a} \underline{a} \underline{a}$ (Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâis)-sy.121, $\underline{a} \underline{a} \underline{a}$ (Furkat)-sy.121, $\underline{a} \underline{a} \underline{t}$ - $\underline{a} \underline{l}$ (Tefsir)-sy.281, $\underline{a} \underline{l}$ - $\underline{a} \underline{a}$ (Baburnâme)-

Özbek Türkçesindeki *O* (Å) Ünlüsü Üzerine

Özbek Türkçesindeki O (Å) Ünlüsü Üzerine

çeşitli kuramlar ileri sürülmüştür. Bugünkü dönemde, İlk Türkçe ve Ana Türkçeden beri uzun ünlülerin varlığı araştırmacıların çoğu tarafından kabul görmektedir.

Türkçede birincil uzun ünlünün var olmadığı kabul edilse bile, dilin tarihi süreci içerisinde değişik ses hadiselerinden dolayı uzun ünlüler ortaya çıktığı, bunların bazılarının da daha sonraki dönemlerde, bu defa da kısalma eğilimi gösterdiği aşikârdır.

Uzun ünlülerin ortaya çıkışı ve daha sonraki dönemler de ise kısalma eğilimi göstermesi süreci bugün de devam etmektedir. Meselâ, ğ (yumuşak g) sesinin erimesiyle, Türkmence \bar{e} “değil”, Türkiye Türkçesinde bazı ağızlarında \bar{e} “değil” (fakat, \bar{e} “nesil, zürriyet; yavru”); Türkiye Türkçesi ağızlarında \bar{o} (öl) “oğul”, \bar{o} “oğlum” (fakat, \bar{o} - “olmak”), Saha Türkçesinde \bar{o} ; Türkiye Türkçesinde söyleyişte \bar{a} (âc) “ağaç” örnekleri bu süreci sanki gösterir niteliktedir. Belki de bu gelişim süreci içinde bu uzun söyleyişler de zamanla kısılacak ve \bar{o} - “olmak” ile \bar{o} “(öl) oğul” eş sesli hâl alabilecektir.

Yukarıdaki örnekler de, Özbek Türkçesindeki \bar{o} (å)’nın, Türkmen Türkçesi ve Saha Türkçesinde bugün varlığını devam ettiren, genel Türkçedeki aslı ve ikincil uzun ünlü \bar{a} ’nın aldığı biçim olduğunu göstermektedir. Dilin tarihî sürecinde bünyelerinde ayırt edici ünlü farklılığı görülen en belirgin örneklerden *tosh* 'taş' “taş” ↔ Trk. *aaš* ↔ ST. *taa* “taş” ve *tash* 'taş' “ış (*ta* ___ 'taş i' “dış”, *ta* *a* 'taş ari' “dışarı”)” ↔ Trk. *aš* “dış” ↔ ST. *ta* “dış” kelimelerinde olduğu gibi, yukarıda verilen bir çok örnek bunu ispatlamaktadır.

Aynı şekilde Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzun \bar{a} ünlüsünün Özbek Türkçesinde /o (å)/ ile; bunun aksine kısa olan \bar{a} ünlüsünün ise /a/ ile karşılanması da uzun \bar{a} ’nın alfabe de aldığı \bar{o} (å) biçimi olduğunu göstermektedir.

Bu ünlü Özbek Türkçesinin üç ana lehçesinden, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde (\bar{a} ’layıcı şiveler) uzun \bar{a} veya normal \bar{a} ünlüsü biçiminde telaffuz edilirken, bugünkü standart Özbek Türkçesinin dayandığı Karluk lehçesinde (\bar{o} ’layıcı şiveler) – özellikle Taşkent, Fergana, Margılan diyalektleri - arka sıra düz geniş \bar{a} olarak telaffuz edilmektedir. Diğer \bar{a} ’layıcı Özbek şivelerinde de bu ses Özbek edebî dili ve standart dilin dayandığı \bar{o} ’layıcı şivelerin tesirinde yaygınlaşmış ve yaygınlaşmaya da devam etmektedir.

Hüseyin YILDIRIM

Elbette, canlı olan dilin gelişim sürecinde Özbek Türkçesinin dayandığı diyalektlerin ve edebî dilin getirdiği standarlaşmanın tesiriyle ^o (â) harfinin karşıladığı sesinin yaygınlaşması doğaldır. Ancak bu sesin tarihî bakımdan değerlendirildiğinde genel anlamda Türk dilindeki uzun ünlüye paralel gelmesi / denk gelmesi aslî veya ikincil uzun â ünlüsünün Özbek Türkçesinde varlığı konusunda değerlendirme yapmamıza imkan vermektedir.

KAYNAKÇA: